

LIETUVA VAKARŲ VALSTYBIŲ NUOSTATOSE

Apie Ramojaus Kraujelio daktaro disertaciją ir jos gynimą

Nuo Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo iki šiol sovietinio laikotarpio sintezė yra tyrimų aktyvumo. Jautri okupacijos ir aneksijos įvertinimo tema jau yra nagrinėta istorijos, teisės ir politikos mokslų darbuose, tačiau, kaip rodo dabartinės politinės realijos, Baltijos valstybių statuso 1940–1990 m. istorinis ir teisinis vertinimas šiandien tebėra aktualus ne tik akademinėje aplinkoje. Prabėgus daugiau nei 15 metų nuo Baltijos valstybių nepriklausomybės atkūrimo, vis dar yra erdvės naujiems tyrimams. Vienas iš mokslinių darbų šia tema buvo 2006 m. kovo 10 d. Vilniaus universiteto Istorijos fakultete ginta humanitarinių mokslų srities istorijos krypties Ramojaus Kraujelio daktaro disertacija „Vakarų valstybių nuostatos Lietuvos okupacijos ir aneksijos klausimu 1940–1953 metais“.

Disertacijos gynime dalyvavo gynimo tarybos nariai: pirmininkas prof. dr. Zenonas Butkus, doc. dr. Algirdas Jakubčionis, doc. dr. Arvydas Anušauskas, dr. Arūnas Streikus, dr. Arūnas Bubnys bei oficialūs oponentai: doc. dr. Algis Povilas Kasperavičius, dr. Česlovas Laurinavičius.

Pristatydamas disertaciją ir kalbėdamas apie jos aktualumą disertantas paminėjo, kad nors pasirinktos temos kontūrai ir buvo nušviečiami įvairaus pobūdžio ir mokslinio lygio darbuose, Lietuvos istoriografijoje nepasirodė atskiro mokslinio darbo, atskleidžiančio ir apibūdinančio Vakarų požiūrį į Lietuvą sovietinės okupacijos ir aneksijos laikotarpiu. Disertacijoje buvo

apsibrėžta pateikti požiūrį į Lietuvos problematiką iš išorės, o ne kaip Lietuvos istoriografijoje labiau įprasta – iš vidaus. Gilesnė išorinių veiksnių analizė sudaro galimybę rasti atsakymus į kai kuriuos istoriografijoje iki šiol neatsakytus klausimus, padeda parodyti Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių vietą bei reikšmę tarptautinėje sistemoje. Tyrimo objektas, t. y. Vakarų valstybių nuostatos, analizuojamos dviem aspektais: Vakarų politinių veiksmų įvertinimo ir teisinės išraiškos priemonių klasifikavimo.

Darbe ne tik pateikiamas politinės istorijos faktologinis empirinis tyrimas, bet ir pasitelkiamas politinis bei teisinis vertinimo modelis. Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių klausimas nagrinėjamas per tarptautinės teisės prizmę, atskleidžiant teisės poveikį tarptautinei sistemai, ir atvirkščiai. Įgyvendinant užsibrėžtus tikslus ir uždavinius, remiantis šaltinių politine ir teisine argumentacija, darbe pateikiamas tarptautinis požiūris į Lietuvą, jos okupacijos ir aneksijos įvertinimas, atskleistos Vakarų valstybių nuostatų susidarymo aplinkybės, esminiai bruožai bei pagal pasirinktus kriterijus klasifikuotas konkrečių Vakarų valstybių požiūris, kuris nebuvo identiškas. Geopolitinės erdvės prasme disertacijoje aptariama maždaug 50 provakarietišką orientacijos valstybių, kurios apibendrintai vadinamos Vakarų valstybėmis. Darbe neišvengiamai daugiausia dėmesio skirta dviejų didžiųjų Vakarų valstybių – JAV ir Didžiosios Britanijos – poli-

tikai, kuri atspindėjo ir formavo principines Vakarų demokratinio pasaulio nuostatas.

Pirmose dvejose dalyse pateikiamo nuoseklaus faktologinio empirinio tyrimo chronologija – 1940–1953 metai. Būtent šiuo laikotarpiu susiformavo ir buvo deklaruotos principinės Vakarų politinės nuostatos. Pagrindinis dėmesys sutelkiamas į Antrojo pasaulinio karo metus, kai buvo nulemtas Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių likimas. Pirminio chronologinio atskaitos taško apibrėžtis yra pakankamai aiški – analizė pradedama nuo 1940-ųjų birželio 15-osios sovietinės agresijos prieš Lietuvą. Pirmosios dalies analizė baigiama 1943 metais, kai Teherane buvo pasiekti sąjungininkų susitarimai, kurie faktiškai lėmė Lietuvos likimą ir teritoriją. Antroji dalis skirta išanalizuoti Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių klausimą Vakarų politikoje 1944–1953 metais. Šiame darbe nuoseklios Vakarų politikos analizės logiška baigiamąja riba pasirinkti 1953 metai – tarptautiniuose santykiuose visuotinai pripažįstama šaltojo karo pirmo laikotarpio skiriamoji riba. Šaltojo karo ankstyvosios fazės analizė leidžia parodyti Vakarų politikos bendrumus į sovietinį bloką patekusių valstybių atžvilgiu. Trečiojoje darbo dalyje, siekiant identifikuoti kiek įmanoma platesnio Vakarų valstybių spektro politines ir teises nuostatas, pateikiamas bendras Baltijos valstybių okupacijos ir aneksijos politinis ir teisinis įvertinimas. Reikšmingiausi politiniai procesai šioje dalyje aptariami laikantis temos pavadinime įvardytos chronologijos ribų, nes klasifikuojant valstybes buvo tikslinga žvelgti per viso sovietinės okupacijos ir aneksijos laikotarpio prizmę. Analitiniu požiūriu Vakarų nuostatos tiriamos kaip kompleksinis, kintantis procesas, kuriam turėjo įtakos daugelis veiksnių, todėl darbe neapsiribojama tik istoriniu tyrimo metodu, pasitelkiant teisės ir politikos mokslų (tarptautinių santykių) metodologiją, lygia greta taikomi kiti mokslinio tyrimo metodai – probleminė analizė ir loginis-

sisteminis istorinių faktų bei tarptautinių teisės normų turinio vertinimas ir apibendrinimas.

Disertantas nurodė, kad tyrimu į mokslinę apyvartą įtraukiami nepanaudoti ir nepublikuoti Vakarų politikos šaltiniai, papildantys istoriografiją naujais Lietuvos okupacijos ir aneksijos pripažinimo (nepripažinimo) svarstymų Vakaruose kontekstais. Darbe panaudoti kelių kategorijų tradiciniai spausdinti ir interaktyvieji šaltiniai: t. y. pirminiai užsienio politikos dokumentai; publikuoti dokumentų rinkiniai; atsiminimai, memuarinio pobūdžio leidiniai; Vakarų periodika. Tyrime remtasi Lietuvos archyvuose saugomais dokumentais, turinčiais „vakarietišką kilmę“ – tai Lietuvos centriniam valstybės archyve saugomi iš Vakarų valstybių į Lietuvą sugrįžę Lietuvos diplomatiniai pasiuntinybių ir konsulatų JAV, Didžiojoje Britanijoje, Brazilijoje dokumentai, taip pat atskiri dokumentai iš Lietuvos ypatingojo archyvo ir Lietuvos valstybės naujojo archyvo.

Vakarų archyvinių šaltinių bazę sudaro iš Jungtinių Amerikos Valstijų, Didžiosios Britanijos, Australijos, Kanados, Vokietijos, Nyderlandų, Suomijos archyvų gauti oficialūs dokumentai. Su nemaža panaudotų šaltinių dalimi susipažinta nuotoliniu būdu, naudojantis archyvų teikiamomis interaktyviomis viešosiomis paslaugomis. Naujų šaltinių panaudojimas apibrėžiamas kaip vienas iš disertacijos naujumo pagrindų. Disertacijos gynimo metu ši aspektą atsiliepinuose pabrėžė visi tarybos nariai ir oponentai.

Disertacijoje konstatuota, kad pirminė Vakarų valstybių reakcija į Lietuvos okupaciją nebuvo vienareikšmiška ir tolygi. Vakarų valstybės stebėjo ir analizavo padėtį Lietuvoje bei kitose Baltijos valstybėse, tačiau nesiėmė jokių iniciatyvų pakeisti susiklosčiusią politinę situaciją. Netolima kaimynė Švedija, nacistinė Vokietija žengė žingsnius Baltijos valstybių inkorporavimo į SSRS sudėtį pripažinimo link. Prasidėjus SSRS

ir Vokietijos karui buvo formalizuoti Vakarų sąjungininkių požiūriai į Lietuvos bei kitų Baltijos valstybių okupaciją ir aneksiją, formavosi ir keitėsi principinės nuostatos dėl Baltijos valstybių ateities. Reikšmingiausias pakitusio tarptautinio bendradarbiavimo žingsnis – Sovietų Sąjungos siekimas įteisinti 1941-ųjų metų sienas ir Vakarų reakcija į tai. Šis teritorinių pokyčių aspektas ir Baltijos valstybių kausimas ryškiausiai atsispindėjo Didžiosios Britanijos ir SSRS derybose dėl Sąjungos sutarties.

Tarp didžiųjų Vakarų valstybių „probaltiškiausia“ įvardijama pirminė JAV reakcija 1940–1942 metais, o Didžioji Britanija 1942 metų derybų su Sovietų Sąjunga metu Baltijos valstybių atžvilgiu laikėsi pragmatiškos politikos. Darbe atskirai išskiriami alternatyvūs Baltijos valstybių klausimo svarstymai Jungtinių Amerikos Valstijų ir Didžiosios Britanijos diplomatijoje.

Vakarų nuostatų konsolidacija įvyko 1943 metais. Lietuva ir kitos Baltijos valstybės savarankiškai neturėjo jokių galimybių išvengti atsidūrimo Sovietų Sąjungos įtakos sferoje, nes pasigesta aktyvesnės Vakarų politikos, kuri būtų galėjusi gražinti vienokią ar kitokią nepriklausomybę Baltijos valstybėms.

Nepaisant Antrojo pasaulinio karo pradžioje deklaruotų moralinių-idealistiškos Atlanto chartijos principų, Vakarų valstybių požiūris į Lietuvą ir kitas Baltijos valstybes buvo grindžiamas vadinamąja realiaja politika. Lemiamą vaidmenį pasaulinėje arenoje suvaidino ne moraliniai ar teisiniai argumentai, o tarptautinis politinis sambūvis. Baltijos valstybių ateities klausimas Vakaruose buvo regimas bendrame Vidurio ir Rytų Europos valstybių kontekste, tačiau karo metais tiek Vakarų politikai, tiek visuomenė mažųjų Vidurio ir Rytų Europos tautų interesų atžvilgiu buvo nusiteikusi gana apatiškai.

Baigiamaisiais Antrojo pasaulinio karo metais Baltijos valstybių klausimas neatsidūrė didžiųjų Vakarų valstybių politikos svarbiausių

problemų sąrašė ir buvo traktuojamas kaip papildoma derybinė priemonė svarstant pasaulio ateities klausimus. Kitų Vakarų valstybių ar tarptautinių organizacijų tarptautinis veiksnumas karo metais buvo ribotas, o jų vyriausybės ir vadovai neturėjo galimybių išreikšti tikrąsias nuostatas, todėl duomenys apie jų pozicijas Baltijos valstybių atžvilgiu tėra fragmentinio pobūdžio.

Pirmaisiais pokario metais Baltijos valstybių nepriklausomybės atkūrimas buvo atidėtas neapibrėžtai ateičiai, didžiosios Vakarų valstybės neparodė didesnio susidomėjimo Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių problema. Naujoji tarptautinė organizacija – Jungtinės Tautos taip pat neturėjo jokių galimybių savarankiškai imtis svarstyti Baltijos valstybių klausimą ir priimti jų atžvilgiu atitinkamą sprendimą.

Nuo 1947 metų JAV užsienio politikos nuostatos akivaizdžiai pakito: aiškiai deklaruojama kova tarp dviejų gyvenimų būdų, tačiau Europoje nusistovėjęs *status quo*, jo prievartiniu pakeitimu nebuvo suinteresuota nė viena pusė. Vakarų politiniuose svarstymuose paaiškėjo, kad jokio tiesioginio karinio Vakarų įsikišimo į Sovietų Sąjungos kontroliuojamą regioną planai net nebuvo svarstomi.

Pirmaisiais pokario ir ankstyvaisiais šaltojo karo metais esminis uždavinys, susijęs su Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių klausimu – siekis išlaikyti Baltijos valstybių klausimą atvirą. Įtampa tarptautiniuose santykiuose neišvengiamai prisidėjo prie šio siekio įgyvendinimo – ilgai Lietuvai okupacijos ir aneksijos pripažinimo problema buvo nustumta į „išaldytą“ klausimų grupę. Tačiau pirmaisiais šaltojo karo metais Vakarų valstybių interesas Baltijos valstybių atžvilgiu išliko ir kai kuriais aspektais net padidėjo. Konkreti parama atskirai Lietuvai ar Baltijos valstybėms nebuvo žadama – galimos permainos buvo siejamos su bendru pavergtųjų tautų klausimu.

Vertinant Lietuvos okupaciją ir aneksiją tarptautinės teisės praktikoje, remiamasi bendruoju teisės principu *ex injuria non oritur jus* (lot. iš neteisėtumo negimsta teisė), pagal kurį kitos valstybės turėtų nepripažinti neteisėtų teritorijos užgrobimų. Ši pareiga kildinama iš vadinamosios Stimsono doktrinos, kurios principai buvo vieningai patvirtinti valstybių praktikoje ir tapo sudedamąja bendrosios tarptautinės teisės dalimi. Vakaruose ne kartą buvo viešai deklaruojama, kad Vakarų valstybės niekada nepripažino Baltijos valstybių neteisėto inkorporavimo į Sovietų Sąjungos sudėtį. Baltijos valstybių atveju galima daryti išvadą, jog valstybės aneksijos nepripažinimas traktuotinas kaip dalinis valstybės tarptautinio teisinio subjektiškumo išlaikymas, todėl Baltijos valstybės teisine prasme nepranyko iš Vakarų pasaulio akiračio.

Pagal pasirinktus politinius ir teisinius požymius pasaulio valstybių pozicijos diferencijuojamos, išskiriant tris valstybių tipus: valstybės, pripažinusios Baltijos valstybių aneksiją; valstybės, neišreiškusios pozicijos, bei Baltijos valstybių aneksijos nepripažinusios valstybės. Konstatuota, kad absoliuti dauguma Vakarų valstybių nuosekliai laikėsi Baltijos valstybių aneksijos nepripažinimo *de jure* principo ir vadovavosi vadinamąja nepripažinimo politika. Pavieniai pavyzdžiai, kai Vakarų valstybės pripažino Baltijos valstybių aneksiją (Švedijos ir Naujosios Zelandijos atvejai) arba neišreiškė pozicijos šiuo klausimu (Austrijos atvejis), tėra išimtis iš bendros tendencijos. Darbe identifikuota daugiau nei 80 valstybių, vienokia ar kitokia forma palaikiusių kontaktus su Lietuvos diplomatine tarnyba, t. y. traktavusių Lietuvą, jos diplomatus kaip egzistuojantį tarptautinių santykių ir teisės subjektą. Baltijos valstybių aneksijos nepripažinusių valstybių (daugiau nei 50 Vakarų valstybių) pozicijos pagal apsibrėžtus išraiškos būdų kriterijus papildomai klasifikuojamos į tris grupes: valstybės, nei *de jure*, nei *de facto* nepripažinusios

Baltijos valstybių aneksijos; valstybės, vykdžiusios pragmatinę nepripažinimo politiką; valstybės, kurios laikėsi tyliosios nepripažinimo politikos principų. Šių formų nepripažinimo politika buvo racionaliausias Vakarų pasirinkimas, tenkinęs konkrečios valstybės tiek teisės, tiek politikos reikalavimus. Detalus šių valstybių ir jų pozicijų sąrašas pateikiamas darbo priede.

Disertacijos autorius pabrėžė, kad Baltijos valstybių aneksijos nepripažinimo analizė leidžia išvengti santykinį tarptautinės teisės silpumą ir priklausomybę nuo tarptautinės politinės situacijos. Tarptautinė teisė, kaip didžiosios politikos priemonė, nebuvo pajėgi savarankiškai įveikti tarptautinio sambūvio diktuojamas sąlygas. Dėl tarptautinių politinių aplinkybių Vakarų politika Baltijos valstybių atžvilgiu įvardytina kaip dvilypė – vienokia buvo politinė realybė, kitokios buvo teisinės nuostatos. Vakarų nuostatų dvilypumas pasireiškė Baltijos valstybių inkorporavimo fakto pripažinimu politinėje plotmėje, tačiau teisiniu požiūriu Lietuvos bei kitų Baltijos valstybių aneksija nebuvo įteisinta ir pripažįstama.

Lietuviškojoje istorinėje sąmonėje užsifiksavirusio fenomeno dėl Vakarų galimybių ir priemonių išvaduoti Lietuvą susiformavimą lėmė bendroje Vakarų koncepcijoje implikuota ideologinė bei moralinė parama sovietų pavergtoms Vidurio ir Rytų Europos tautoms. Tačiau bet kurie „vadavimo“ pažadai buvo ne tik kad pavėluoti, bet ir neturėjo jokio faktinio pagrindo – nei JAV, nei kuri nors kita Vakarų valstybė nepuoselėjo realių karinio vadavimo planų.

Faktas, kad Lietuva 50 metų išliko aneksuota, rodo, jog, sprendžiant Lietuvos bei kitų Baltijos valstybių klausimą, lemiamą reikšmę pasaulinėje arenoje turėjo ne tarptautinės teisės argumentai, o tarptautinis politinis sambūvis.

Pateikdami atsiliepimus, oponentai įsiliejo į gyvą mokslinę diskusiją aktualia ir plačia disertacijos tema. Tiek oponentai, tiek tarybos

nariai pažymėjo gausią darbe panaudotą istoriografiją, disertacijos autoriaus sugebėjimą tvarkyti sukaupią informaciją, pasitelkus naujasias informacines technologijas. Disertacijos gynimo posėdžio dalyviai kaip reikšmingą mokslinio nagrinėjimo aspektą taip pat paminėjo darbe pateikiamą Vakarų nuostatų teisinę analizę, leidžiančią suvokti Lietuvos situaciją tarptautinės teisės požiūriu. Vienas svarbiausių disertacijos pranašumų – diferencijuotas Vakarų valstybių nuostatų vertinimas ir pateikta

klasifikacija. Disertacijos autorius taip pat pateikė korektiškus atsakymus į oponentų ir tarybos narių klausimus bei pastabas, pateikė papildomą argumentaciją dėl tyrimo temos chronologijos. Po visų pasisakymų slaptu balsavimu istorijos mokslo krypties tarybos nariai vieningai nusprendė Ramojui Kraujeliui suteikti humanitarinių mokslų srities istorijos krypties daktaro mokslo laipsnį.

Algirdas Jakubčionis